

De wortels van de haat tegen het westen

LEEN BOER

DE TITEL VAN HET BOEK IS OVERDUIDELIJK als spiegelbeeld gekozen. Edward Said gebruikte de term 'oriëntalisme' immers voor westerse stereotypen over oosterlingen. Met de term 'occidentalisme' benoemen Buruma en Margalit het dehumaniserend beeld dat op het westen wordt geplakt. *Occidentalism* is een boek van te grote lijnen. Er wordt het nodige in beweerd, maar lang niet alles wordt aannemelijk gemaakt of draagt bij aan een dieper begrip van de haat.

Vanwaar de vijandschap tegen het westen? De westerse, liberale democratie is in wezen niet utopisch; zij is gespeend van heroïek. Juist daarom vormt zij een bedreiging voor godsdienstig radicalen en anderen die collectief op zoek zijn naar zuiverheid, naar heroïsche verlossing. Zij biedt ruimte aan de vrijheid van het individu, dus ook aan middelmaat en het onopvallend leven van de doorsnee burger. Daarmee prikt het westers liberalisme utopische luchtballonnen door. Het is bij uitstek de wereld waarin koopman en materiële welvaart gedijen.

De liberale democratie als zodanig riep en roept ook in het westen zelf verzet op. De wortels van het occidentalisme liggen in Europa zelf, in het bijzonder in de Duitse Romantiek, die een reactie was op de Verlichting en de Franse Revolutie. Dat is de centrale stelling in het boek. Reactionaire aristocraten toonden heimwee naar de tijd waar-

in zij nog bijzonder waren. Zichzelf hoog boven de middelmaat verheven voelende intellectuelen verlangden naar de heroïek van het grootse. Hitler-Duitslands poging de liberale democratie om zeep te helpen was het zuiverste voorbeeld van moordzuchtig occidentalisme op het Europese continent zelf. Van daaruit heeft het occidentalisme zich verspreid.

Buruma en Margalit hoppen met groot gemak door de wereldgeschiedenis van de 20ste eeuw heen: de kamikaze-acties van Japanse piloten, het Hindoe-nationalisme van de eerste helft van de 20ste eeuw, met zijn fascistoïde trekjes, en Bin Ladens gedachtengoed zouden alle in belangrijke mate geënt zijn op westers anti-liberaal denken. Kamikaze-acties, nationalisme en zelfmoordterrorisme zouden moderne vindingen zijn.

Historische wortels in de eigen cultuur worden niet geheel en al ontkend, maar toch wordt gesuggereerd dat deze vindingen in hoofdzaak het resultaat zijn van culturele diffusie vanuit Europa. Het riekt naar een gebrek aan respect voor die eigen historische wortels en wat daaruit – aan moois en lelijks – kan groeien. Het riekt ook naar de meest ultieme belediging die je 'occidentalisten' kunt aandoen, namelijk dat zelfs hun denken en doen, zelfs hun

Ian Buruma & Avishai Margalit: *Occidentalism - The West in the Eyes of its Enemies*.
New York: Penguin Books, 2004; 166 blz.; 22,95 euro;
ISBN: 1-59420-008-4

reactie op het westen, in de kern aan het westen ontleend zijn (en welhaast bij implicatie niet vanuit de eigen cultuur en traditie zouden kunnen voortkomen).

Destructieve beelden

Bij occidentalisme gaat het om een opeenstapeling van destructieve beelden: het westen is zielloos, decadent, materialistisch, hebzuchtig, goddeloos, oppervlakkig, onworteld, parasitair, mechanisch, ongevoelig, enz. Het gaat – zo wordt benadrukt – niet om normale vooroordelen of stereotypen. Dat zijn beelden van de ander, de vijand inclusief, die met de omstandigheden kunnen veranderen. In de kern gaat het om dehumanisering: de ander wordt als minder dan menselijk gezien. Doelwit van het occidentalisme is ook de denkwijze van het westen. Dit denken heeft een instrumentele, niet een waarden-rationaliteit. Het is in de ogen van zijn vijanden een vorm van hogere idiotie: goed in rekenen en techniek, maar bij gebrek aan spiritualiteit geen begrip van en voor de hogere dingen in het leven. Ook dit aspect traceren de auteurs naar de Duitse Roman-

tiek. Ze signaleren dat het vocabulaire van de occidentalist, als het om goed en kwaad gaat, in wezen hetzelfde is als dat van de Romantiek. Zo is 'organisch' goed en 'mechanisch' slecht. Het hekelen van de westerse denkwijze wordt uitbundig en helaas vrijwel uitsluitend geïllustreerd met Russische literatoren en denkers uit de 18de en 19de eeuw.

De Verlichting in het westers denken bracht de industriële revolutie, de liberale democratie, wetenschappelijke ontdekkingen en burgerrechten voort. Brute toepassing van het westers rationeel vooruitgangsgeloof door veel niet-westerse machthebbers – een belangrijk voertuig van culturele diffusie – is in veel gevallen in ellende en bloed verkeerd. De reactie daarop was vaak even bloedig. Volgens Buruma en Margalit zou het huidige islamisme niet bestaan hebben zonder de mislukte experimenten met staats-socialisme in Egypte, Syrië en Algerije en zonder het harde secularisme van Reza Shah Pahlavi. Westerse voorbeelden zouden in vele opzichten desastreus voor het Midden-Oosten zijn geweest.

Jammer is dat de auteurs geen poging doen te verklaren waarom een rigoureuze verwestering van Turkije door Kemal Atatürk niet tot soortgelijke problemen heeft geleid. Door de westerse origine van de problemen zo sterk te benadrukken, lijken de auteurs enigszins in de vigerende traditie te staan waarin alles wat fout gaat in de Arabische wereld, aan de buitenwereld wordt geweten. Toch waarschuwen zij daar zelf ook voor door te stellen dat je het barbaars gedrag van een niet-westers dictator of de zelfmoordterreur van een gelovige niet kunt afschuiven op 'het Amerikaans imperialisme', 'het mondiaal kapitalisme' of 'Israëliësch expansionisme'. Dat zou immers – nogal neerbui-gend – veronderstellen dat alleen westerlingen in staat zijn zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun daden.

Religieus en seculier occidentalisme

Volgens Buruma en Margalit is er een duidelijk onderscheid tussen religieus en seculier occidentalisme. De religieuze variant wordt meestal in manicheïstische termen verrat, als een heilige oorlog van het goede tegen het absolute kwaad. Islamisme is volgens hen (toch!) slechts deels door westerse ideeën beïnvloed. Het beeld dat het islamisme van de westerse beschaving schetst, namelijk afgoderij en barbarij, zou een originele bijdrage zijn aan de rijke geschiedenis van het occidentalisme. Materie is de westerse god en materialisme de godsdienst. Het gaat verder dan het gebruikelijk beeld van geld- en hebzucht. Afgoderij is de ultieme zonde in de islam. De strijd tussen oost en west is een manicheïstisch gevecht, waarin de ware gelovigen in God en de dienaren van de afgod die aardse materie is, tegenover elkaar staan.

Belangrijke vormgevers van dit denken waren de Iraniër Sayyid Muhamud Taleqani (die grote invloed had op de islamitische ideologie die in 1979 leidde tot de revolutie in Iran), de Egyptenaar Sayyid Qutb (activist in de Moslimbroederschap) en de Pakistaan Abu-l-'Ala Maududi (stichter van de Jamaat I-Islami). Hun denken overbrugt zeer uiteenlopende nationale achtergronden, maar ook de Soenni- en Sji'atradities. Het zet zich niet alleen af tegen het westen, maar minstens evenzeer tegen (te) seculiere regimes in moslimlanden. Doel is een islamistische revolutie in moslimlanden en vernietiging van het westen, broeinest van afgoderij.

De aanval op het *World Trade Center* was tegelijk symboliek en werkelijkheid. Het was de verzinnebeelding van 'het hedendaags zondig, goddeloos en godtergend Babylon', stad van hoeren en handel, waar alles te koop en dus ontzield, onmenselijk is. De auteurs betogen omstandig – en prominent in het begin van hun boek – dat in het

occidentalisme een sterk anti-stedelijk element zit. Het maoïsme zou een inspirerend model voor occidentalisten zijn. Het bood allen die het burgerlijk westen verfoeiden, een ontsnapping aan kapitalistische vervreemding, stedelijke decadentie, westers imperialisme, zelfzuchtig individualisme, kille ratio en moderne anomie. Het platteland zou, net als God destijds, wraak nemen op 'Babylon'. Na het maoïsme komen ook de Khmer Rouge en de Taliban aan bod. Als de auteurs dan echter constateren dat zulke extreme gevallen van rurale opstand tegen de moderne stad toch wel schaars zijn, lijkt het anti-stedelijk aspect er toch met de haren bijgesleept. Het is in ieder geval niet nodig om de keuze voor de *Twin Towers* als doel op '9/11' te verklaren. Voor de moralistische 'Babylon-metafoor' is het erbij halen van de stad als fysieke samenlevingsvorm evenmin nodig. Het beeld van de corrumperende stad is overigens ten minste zo oud als de bijbelse beschrijving van Babylon en dus klaarblijkelijk niet van Europese oorsprong.

Buruma en Margalit stellen ten slotte dat zij niet een manicheïstisch beeld hebben willen schetsen van beschavingen die met elkaar in oorlog zijn. Het gaat veeleer om een bezoedeling over en weer met slechte ideeën, om culturele diffusie dus. Ze geven geen recept voor een tegengif tegen occidentalisme. Ze stellen slechts, in de laatste alinea, dat intolerantie niet met intolerantie moet worden bestreden. Als men dat wel zou doen, zou men het kind met het badwater weggooien, want zelf occidentalist worden en niets meer te verdedigen hebben.

Is het nu echt nodig dit alles overhoop te halen, om al deze eruditie te etaleren, is de gedachte die komt bovendrijven na het dichtslaan van het boek. Wordt de invloed van de Duitse Romantiek niet heel erg uitvergroot? Is het geen toppunt van culturele arrogantie te claimen dat niet alleen de westerse

cultuur, maar ook haar zelfgeschapen antithese haar vijanden heeft gekneet tot wat zij zijn? Is het 'occidentalisme' misschien niets meer dan een constructie van de auteurs zelf, westerse projectie? Hebben wij dit alles nodig om de botsing tussen de waarden en noties van enerzijds individuele vrijheid, rationaliteit en democratie, anderzijds die van collectivisme, goddelijke openbaring en theocratie te verklaren?

Uiteraard is culturele diffusie een normaal en voortgaand proces. Het is echter ook een proces met tweerichtingsverkeer, al gaat het – afhankelijk van de periode in de geschiedenis – soms wat meer de ene richting uit dan de andere. Het westen heeft zelf buitengewoon veel culturele invloed ondergaan vanuit het Nabije Oosten (en dat geldt bepaald niet alleen de notie van 'Babylon'). Waarom zo sterk benadrukken dat tegenstanders van in het bijzonder liberalisme en democratie elementen ontleen aan tegenstanders in het westen zelf, weliswaar erkennen dat

ze eveneens in eigen tradities staan, maar die toch wat wegpoetsen? Waarom zo benadrukken dat occidentalisten in sommige opzichten haaks op de 'eigen' tradities staan? Waarom eigenlijk zouden ze zelf niet zelfmoordterrorisme, 'een nationalisme met fascistoïde trekjes', enz., hebben kunnen ontwikkelen, los van ontwikkelingen elders, inclusief het Duitsland ten tijde van de Romantiek?

De vraagstelling van het boek blijft intrigerend. In die zin is *Occidentalism* een zeer prikkelend boek. In een interview naar aanleiding van het verschijnen van dit boek noemde Margalit vernedering en slachtofferschap als bronnen van de haat tegen het westen.¹ Jammer is dat die aspecten zelf wat op de achtergrond blijven. 'Vernedering' (door de frustratie van achterstand bij het westen) en 'slachtofferschap' (van het kolonialisme) zijn factoren die veel kunnen verklaren, zonder dat men hoeft terug te grijpen naar de Duitse Romantiek. Recenter denkers zijn

op dat soort specifieke kwesties ingegaan. Eén daarvan is de 'anti-westerse' Frantz Fanon, door Buruma en Margalit genoemd als inspirator van, onder meer, leiders van de Khmer Rouge, zoals Pol Pot. De omgevallen boekenkast die *Occidentalism* nu een beetje is, had ook een andere kant uit kunnen vallen. Het uitwerken van de lijn 'vernedering en slachtofferschap', met verwijzing naar de denkers die leefden en schreven ten tijde van het leven en de vorming van mensen als Taleqani, Qutb en Maududi, had waarschijnlijk een geheel ander boek opgeleverd, met misschien wat meer houvast voor de wereld van nu.

Noot

- 1 Martin Sommer, 'Afkeer uit vernedering – Interview Avishai Margalit', in: *de Volkskrant*, 10 april 2004.

LEEN BOER is werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij schreef deze bespreking op persoonlijke titel.

Eenzaam Amerika

LEEN BOER

Het huidige Amerikaanse neo-conservatieve buitenlandbeleid, dat is gericht op militaire confrontatie, wordt hier neergezet als een schadelijke maar tijdelijke afwijking van een veel gangbaarder beleid, dat is gericht op samenwerking en consensus. De auteurs benadrukken zelf conservatief te zijn en vanuit die invalshoek het boek te hebben geschreven. Halper, Amerikaan, nu verbonden aan Cambridge, was onder Nixon, Ford en Reagan werkzaam in het Witte Huis en het *State Department*. Clarke, voorheen Brits diplomaat, werkt nu bij het CATO Instituut in Washington. Ze stellen dat in de Koude Oorlog moreel gezag Amerika's meest effectieve wapen was. Door het beleid sinds

'9/11' dreigt dat gezag teloor te gaan. Het beeld is thans dat de Verenigde Staten met geweld een 'made in America'-versie van democratie willen opleggen, ongeacht cultuur en voorkeur van betrokkenen. Moeizaam opgebouwde bondgenootschappen waaraan de Verenigde Staten zelf kracht ontleenden, worden afgebroken. Multilaterale instellingen, veelal door Amerikaanse inspiratie tot stand gekomen, worden verzwakt.

Vóór zijn verkiezing in 2000 gaf George W. Bush aan, terughoudend te willen zijn in het gebruik van

Stefan Halper & Jonathan Clarke: *America Alone - The Neo-Conservatives and the Global Order*.

Cambridge: Cambridge University Press, 2004; xii + 369 blz.; 34,- euro; ISBN: 0-521-83834-7

Amerikaanse macht. Door te kiezen voor de neo-conservatieve koers deed hij na '9/11' het tegenovergestelde. De verklaring die daarvoor wordt gegeven, is wat mager. De neo-conservatieven herdopten hun bestaande beleidsideeën inzake landen als Irak en Syrië als 'het' antwoord op het terrorisme. Een in de buitenlandse politiek te onervaren president omhelsde hun blauwdruk

voor Amerika's reactie op de aanval van '9/11', eenvoudigweg omdat die beschikbaar was. Halper en Clarke stellen dat het aldus gekozen beleid de terreurdreiging vergroot heeft en Amerika kwetsbaarder gemaakt. Het moderne terrorisme is immers 'gedemocratiseerd' en onafhankelijk geworden van staten of gecentraliseerd leiderschap.

Het boek biedt een uitvoerig gedocumenteerde wordingsgeschiedenis van dertig jaar neo-conservatief denken. Daarin zou een toenevende intellectuele verschraving zijn opgetreden. Halper en Clarke vatten het huidige denken als volgt samen. Het gaat in het leven om de keuze tussen goed en kwaad. De wezenlijke maat van politieke moed is de aanpak van het kwaad. Militaire macht en de bereidheid die te gebruiken, bepalen de verhouding tussen staten. Het Midden-Oosten en de islam zijn de belangrijkste uitdagingen voor het Amerikaans buitenlands beleid. Onvoldoende wordt duidelijk gemaakt waar die sterke preoccupatie met het Midden-Oosten vandaan komt. Het zou vooral om een democratiseringsoffensief gaan, waarbij Irak de beste plaats

leek om de veronderstelling te toetsen dat een burgerlijke cultuur ook in Arabische landen tot democratische instituties kan leiden. Neo-conservatieven zien de wereld in zwart en wit. Zij alleen hebben het moreel gelijk aan hun kant. De auteurs stellen daarentegen dat moraal niet een wapen behoort te zijn.

De neo-conservatieve invloed op de massamedia komt uitvoerig aan bod. Het oordeel van Halper en Clarke is niet mis te verstaan: de neo-conservatieven hebben de waarheid in de politiek ernstig geweld aangedaan en doen aan geschiedvervalsing. De Amerikanen werden inzake Irak bewust misleid en ze kregen 'een kunstmatige neurose' aangepaat. Daarin schuilt groot gevaar, benadrukken zij, want een niet-geïnfomeerde democratie is een kwetsbare democratie. Autoritarisme overzee leidt ook tot autoritarisme in Amerika zelf, zo vrezen ze. Je moet je conform je eigen regels gedragen en je niet voegen naar die van de terroristen. In de oorlog tegen het terrorisme is politieke en morele legitimiteit van doorslaggevend belang.

Anti-Amerikaanse ressentimenten zijn door het neo-conservatief

beleid sterk aangewakkerd. Amerikaanse belangen zijn daardoor geschaad. De Verenigde Staten hebben groot belang bij internationale samenwerking, ook als het om veiligheid gaat. De internationale economie is, in tegenstelling tot het neo-conservatief wereldbeeld, multilateraal en open. Amerikaanse burgers en bedrijven nemen daaraan volop deel, als producenten, consumenten en investeerders. Halper en Clarke vragen zich af of economische multipolariteit wel kan samengaan met buitenlands-politiek unilaterialisme. Ze nemen aan dat het beleid van de zakelijke elite van de Verenigde Staten haaks staat op dat van de neo-conservatieven, maar laten de lezer met de vraag achter waarom deze elite daarover dan zo zwijgzaam is gebleven.

America Alone is, al met al, een boeiend boek. Het is uitvoerig gedocumenteerd en veel informatiever dan, bijvoorbeeld, Bob Woodward's *Plan of Attack*.

LEEN BOER is werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij schreef deze bespreking op persoonlijke titel.

Familiezaken of meer dan dat?

PAUL AARTS

Michael Moore and Craig Unger kunnen het goed met elkaar vinden. De laatste heeft met zijn boek *De familie Bush en het Huis Saud* een belangrijke bijdrage geleverd aan het verbluffende succes van *Fahrenheit 9/11* en op zijn beurt heeft de film de verkoopcijfers van het boek verder doen stijgen. Boek en film hebben dus heel wat gemeen, zeker inhoudelijk, maar qua uitvoering permitteert Moore zich toch aanzienlijk meer dan Unger aandurft. *Fahrenheit 9/11* maakt gebruik van filmische overdrijving en heeft hier en daar zelfs Leni Riefenstahl-achtige

trekjes. Daar steekt de tamelijk ingetogen onderzoeksjournalistiek van Unger schril tegen af, ook al is hij niet vies van apodictische uitspraken, zoals op blz. 24: 'En uit dit relaas kunnen we slechts één opmerkelijke, onvermijdelijke en schokkende conclusie trekken, namelijk dat de verborgen betrekkingen tussen deze twee invloedrijke families het tijd-

Craig Unger: *De familie Bush en het Huis Saud*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2004; 367 blz.; 19,90 euro; ISBN: 90-5330-388-X (Nederlandse vertaling van *House of Bush, House of Saud – The Secret Relationship Between the World's Two Most Powerful Dynasties*, New York: Scribner/Simon & Schuster, 2004)

perk van de terreur mede heeft opgeroepen en aanleiding heeft gegeven tot de tragedie van 11 september.' Daarmee balanceert ook Unger op het randje van de samen-

zwerings-theorie, terwijl Moore daar in *Fahrenheit 9/11* nog eens een flink schepje bovenop doet.

Over de film is al heel wat gezegd in de afgelopen maanden en dat zal hier dan ook niet nog eens dunnetjes worden overgedaan. Slechts één opmerking: het is zonder meer opvallend dat de meeste kritiek afkomstig was uit 'rechtse' hoek en nauwelijks van 'links'. Sommige van die kritiekpunten waren zonder meer terecht (zoals Moore's opzichtige, domme geknoei met de plannen voor de aanleg van een gaspijpleiding door Afghanistan), maar meestal sneden ze geen hout en leken de criticasters zich toch vooral te laten leiden door hun zorg om Moore's 'primitieve vorm van linksisme' (in één geval werd er plastisch gesproken over een 'politiek orgasme bij de linkse, kunstzinnige euro-nihilisten').

Er is ook een ander soort kritiek mogelijk, en die geldt zowel film als boek – zij het iets minder voor het laatste. Als je *Fahrenheit 9/11* gezien hebt, krijg je de stellige indruk dat het allemaal beter zal worden als George W. Bush niet langer in het Witte Huis zetelt. Moore richt al zijn peilen op de familie Bush (die in Ungers boek overigens ruimer wordt gedefinieerd dan de Bushes zelf, maar ook figuren als James Baker III, Frank Carlucci, de complete Carlyle Groep, Dick Cheney en Donald Rumsfeld omvat). Daardoor krijg je onwillekeurig de indruk dat het onder een ander bestuur, van Al Gore bijvoorbeeld, heel anders zou zijn gegaan. Zou Gore werkelijk zo anders hebben gehandeld na *Nine Eleven*? Er is niet zoveel aanleiding dat te veronderstellen en Moore geeft er ook geen enkele aanwijzing voor. Als John Kerry gekozen wordt, zal de Amerikaanse buitenlandse politiek dan heel anders worden? Niets duidt erop dat dat het geval zal zijn, vooral niet waar het het Midden-Oosten betreft. In zijn campagne heeft de Democratische presidentskandidaat

zich ingespannen Bush jr. 'rechts' in te halen waar het de steun voor Israël aangaat (inclusief de bouw van de 'Afscheidingsmuur') en ook wat betreft 'Irak' is er nauwelijks verschil van opvatting met het neo-conservatief ingekleurde beleid van de Republikeinen.

It's all Bush's fault – zo zou je kortweg de film kunnen samenvatten. Geldt dat ook voor het boek dat ten grondslag heeft gelegen aan de film of is de auteur iets subtieler te werk gegaan? Het is zonder meer Ungers verdienste de nauwe relaties tussen de beide 'dynastieën' te hebben blootgelegd en hij gaat daarbij wel degelijk verder terug dan de jaren van *Dubya* Bush. Zoals het hoort in een studie over Amerikaans-Saoedische betrekkingen, begint ook hij in februari 1945, wanneer Franklin D. Roosevelt aan boord van de USS *Quincy* in het Suez-kanaal het historische olievoor-veiligheidspact sluit met de toenmalige heerser van Saoedi-Arabië, koning Ibn Saoed. Vanaf dat moment – en eigenlijk al twee jaar eerder, toen president Roosevelt Saoedi-Arabië had bestempeld als van 'vitaal, strategisch belang voor de Verenigde Staten' – zouden de twee landen elkaar gevangen houden in een gecompliceerde relatie, vooral door Amerika's steun voor Israël. Op redelijk adequate wijze beschrijft Unger de belangrijkste *ups and downs* in dit verstandshuwelijk, ook al begaat hij (zoals helaas wel vaker gebeurt) de enormiteit te spreken van het 'OPEC olie-embargo' in 1973, terwijl de OPEC daar niets mee van doen had, wél de OAPEC (de Organisatie van Arabische Olie-Exporterende Landen).

Amerika's dubbelhartige politiek in het Midden-Oosten, in het bijzonder ten aanzien van het Irak van Saddam Hoessein, wordt breed uitgemeten en scherp bekritiseerd. Net zo venijnig is Ungers analyse van de dubieuze Saoedische houding ten aanzien van *jihad*'s van eigen bodem – ook al slaat hij de plank

mis door te suggereren dat de (gehele) religieuze én economische elite het 'radicale wahhabisme' zou aanhangen. Treffend is Ungers beschrijving van de 'Nieuwe Frankenstein' (ook de titel van hoofdstuk 6), als hij in kaart brengt hoe men in Washington (én Riyadh) totaal onvoorbereid was op de situatie ná 'Afghanistan' – 'niemand vroeg zich af wat er te gebeuren stond als het allemaal voorbij was' (blz. 113). Dat zou een paar jaar later in alle hevigheid duidelijk worden toen Osama bin Laden en al-Qaeda van zich deden spreken met de ene bomaanslag na de andere.

Rode draad in *De Familie Bush en het Huis Saud* is de financiële verwevenheid, vooral via de Carlyle Groep, maar ook via Halliburton, Harken Energy en een aantal Saoedische liefdadigheidsinstellingen, die op verscheidene manieren in totaal ruim bijna 1,5 miljard dollar hebben overgemaakt aan instellingen en personen die nauwe banden onderhouden met de familie Bush. 'De lijst is verre van compleet', zegt Unger ook nog (blz. 299), maar wat betekent dit nou? Natuurlijk is 1,5 miljard dollar een hoop geld, maar kun je daar dan ook de conclusie uit trekken dat de Saoedi's de familie Bush in hun zak hebben? Dat is namelijk wat Unger impliceert en dat lijkt me onjuist. Als Bush naar het pijpen van de familie Saoed zou dansen, zou hij nooit de oorlog tegen Irak begonnen zijn – om maar één voorbeeld te noemen. De Saoedi's waren beducht voor de gevolgen van een Amerikaans ingrijpen in het buurland en hebben dat ook aan Washington laten weten. Toch is de oorlog er gekomen (en de Saoedi's hebben zelfs, zij het schoorvoetend, belangrijke logistieke ondersteuning geboden).

Unger heeft wél gelijk als hij wijst op de tamelijk lankmoedige houding van de regering-Bush tegenover Riyadh waar het diens nogal 'slappe' opstelling betreft in de strijd tegen het terrorisme. Maar

alweer: is dat te verklaren uit de financiële banden tussen de twee families of is er meer aan de hand? Kunnen de Verenigde Staten en Saoedi-Arabië wel zonder elkaar? Is niet het meest waarschijnlijke alternatief voor het zittende regime in Riyadh bijzonder onaantrekkelijk, namelijk een Osama bin Laden-achtig bewind? Unger beseft dat wel, maar hij wijst dan onvoldoende op het belang van de Saoedische olievoorraden voor de Amerikaanse markt en herhaalt tot vervelens toe dat het toch vooral de '1,5 miljard dollar' zijn die ervoor zorgen dat de Saoedi's 'een vrijbrief' krijgen.

Die 'vrijbrief' is in feite het motto van Ungers boek. Waarom worden andere landen wel aangepakt en Saoedi-Arabië niet? Het meest sensationele deel van het boek – ook prominent (en nog eens extra suggestief) in beeld gebracht in *Fahrenheit 9/11* – is de *Great*

Escape van zo'n 140 Saoedi's, onder wie 24 leden van de familie Bin Laden, vlak na 11 september 2001. Terwijl het luchtruim nog gesloten was voor privé-verkeer zouden zij het hazenpad hebben kunnen kiezen, zonder naar behoren aan de tand gevoeld te zijn door de FBI. Suggestie: Bush heeft dat geregeld (in nauwe samenspraak met de Saoedische ambassadeur in de Verenigde Staten, prins Bandar – bekend als de 'Arabische Gatsby' en al sinds 1983 een vertrouweling van de familie Bush). Er is veel gesteggeld over de juiste toedracht van de gebeurtenissen in de week na 11 september en er zit zeker een luchtje aan de eerste vlucht, binnenslands weliswaar, op 13 september, toen particulier vliegverkeer nog verboden was (maar ook geen dag langer). Probleem is dat Unger op zijn minst de suggestie wekt dat de Saoedi's via latere vluchten, tussen

14 en 19 september, op slinkse wijze het land uit zijn gevlucht ('onder dekking van de nacht', blz. 19), en dan ook nog zonder voldoende gescreend te zijn. Beide beweringen zijn vooralsnog onvoldoende aannemelijk gemaakt. En zelfs al zouden ze dat wel zijn, dan nog is de verklaring niet simpelweg gelegen in het feit dat *Dubya* en *Bandar Bush* elkaar zo aardig vinden.

Noot

- 1 Zie ook mijn 'De veerkracht van de Amerikaans-Saoedische betrekkingen', in: *Internationale Spectator*, februari 2004, blz. 73-78.

[DR P.W.H. AARTS](#) doceert internationale betrekkingen bij de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

RECENSIE

Turkije van associatie naar toetreding?

KUTSAL YESILKAGIT

RUIM EEN HALF JAAR VÓÓR DE AANVANG van het Nederlands EU-voorzitterschap vindt in Amsterdam een conferentie plaats over de diverse vraagstukken gerelateerd aan de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU. De bijeenkomst bevindt zich in goede handen: het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken en het Instituut Clingendael zijn erin geslaagd vooraanstaande Turkse en buitenlandse wetenschapslieden en diplomaten bij elkaar te brengen

die, onder 'Chatham House'-regels van vertrouwelijkheid, vrijelijk met elkaar over allerlei dimensies van deze kwestie van gedachten wisselen. Het voor een groter publiek bestemde resultaat is neergelegd in deze zeer leeswaardige bundel, met korte maar krachtige weergaven

Ministerie van Buitenlandse Zaken: *Turkey and the EU: From Association to Accession?* Ministry of Foreign Affairs, Forward Strategy Unit, DG European Cooperation: *Record of the High-Level Round Table Conference, Amsterdam, 6-7 november 2003; The Hague, 2004; 224 blz.; ISBN: 90-5328-336-6*

van gepresenteerde papers en gevoerde discussies. Zoals de ondertitel al aangeeft, heeft de bijeenkomst het karakter van een stand-

van-zaken-debat. Hoe staat Turkije ervoor met betrekking tot toetreding? Is het land in staat de laatste stap te zetten van geassocieerd partner van Europa naar volwaardig lid?

De bundel begint met de vraag in hoeverre Turkije nog altijd een westerse oriëntatie bezit. Met andere woorden, lopen Turken, Atatürk parafraserend, nog altijd vanuit het Oosten naar het Westen? Heeft Turkije ondanks het succes van de politieke islam nog altijd zijn oriëntatie op Europa weten te bewaren? Drie van de vier bijdragen in dit deel zijn van de hand van Turkse diplomaten. De Turkse ambassadeur in Nederland, de heer Tacan Ildem, wijst terecht op het dreigende gevaar dat de oprechte pogingen van Turkije te voldoen aan de Kopenhagen-criteria gedoemd zijn onopgemerkt te blijven als gevolg van de groeiende angst voor de islam en niet-westerse buitenlanders sinds '9/11' en in Nederland sinds de opkomst en moord op Pim Fortuyn. De bijdrage van de secretaris-generaal voor Europese Zaken op het Turkse ministerie van buitenlandse zaken, Murat Sun-gar, onderstreept in dit verband de diepgewortelde historische oriëntatie van het Osmaanse Rijk, respectievelijk de Turkse Republiek op Europa en de actieve deelname van het moderne Turkije aan de oprichting van en participatie in Europese en internationale organisaties. Voormalig Turks ambassadeur in het Verenigd Koninkrijk, Ozdem Sanberk, houdt de genodigden voor dat de toetreding van Turkije tot de EU een constructieve bijdrage kan leveren aan de verdere stabilisering van de Balkan en het Midden-Oosten.

Wat vindt de gewone Turkse man en vrouw nu echter van Europa? Hun stem komt aan de orde in de bijdrage van socioloog Ali Çarkoglu (Sabanci Universiteit, Istanbul). De resultaten van zijn surveys laten zien dat de Turkse bevolking overtuigd voorstander is van toetreding tot Europa. Zelfs in de provincies die de traditionele bolwerken

belichamen van politiek islamitische en nationalistische partijen (de 'mid-west' van Turkije), is meer dan de helft van de bevolking (53%) voorstander van toetreding. Een opmerkelijk feit is dat de hoogste percentages niet gemeten zijn in de steden Istanboel, Ankara of Izmir (71,1%), maar juist in de armste delen van Turkije: de zuidoostelijke provincies: 72,2%. Niet toevallig is overigens dat in deze provincies de meeste Koerden wonen. Zij hebben het meest te winnen bij toetreding van Turkije tot de EU: culturele vrijheden en economische welvaart. Dit laatste motief verklaart wellicht de overwegend positieve houding jegens Europa. De tabel op blz. 25 laat zien dat 27,8% van de Turken van toetreding economische welvaart en daling van de inflatie verwacht, gevolgd door vrij verkeer van Turkse staatsburgers door Europa (16,1%). Maar de surveys laten ook zien dat er angst bestaat voor verzwakking van de religieuze (27,6%) en nationale (27,2%) identiteit. Voor een opleving van islamistisch-religieuze bewegingen ('religious movements') vreest echter slechts 6,0%. Als zeer problematisch wordt de hervorming van het Turkse defensiebeleid gezien (27,3%), gevolgd door de aanpassingen in het cultuurbeleid (15,7%). Dit zijn niet de antwoorden die doorsnee-Europeanen zouden geven; de resultaten benadrukken de bijzondere positie van Turkije ten opzichte van de overige Europese landen.

De door de Turkse bevolking gesignaleerde probleempunten worden gedeeld door twee sprekers in sessie 2. Jean-François Leguil Bayart, adviseur van het Franse ministerie van buitenlandse zaken, en Arie Oostlander, tot juni van dit jaar namens het CDA lid van het Europees Parlement en in 2003 Turkije-rapporteur van het EP (het rapport 'Oostlander'), zijn beiden van mening dat de hervorming van het defensiebeleid en de rol van het leger en de inlichtingendiensten

('deep state') de belangrijkste obstakels vormen in het toetredingsproces. Hervormingen op dit gebied achten zij noodzakelijk. Pas wanneer het defensiebeleid meer onder parlementaire controle is gebracht en de sterke verkokering van en strijd tussen de inlichtingendiensten is opgelost, aldus de auteurs, wordt de weg vrijgemaakt naar hervormingen op het gebied van de mensenrechten, culturele vrijheden en de verdere verankering van de rechtsstaat.

Waar beiden het ook met elkaar over eens zijn, is de resolute afwijzing van het 'islam'-argument om Turkije niet tot de EU te laten toetreden. De christen-democraat Oostlander heeft van nabij gezien hoe de moslims van Bosnië beter dan de christelijke Serviërs en Kroaten in staat waren een democratische rechtsstaat op te bouwen. Bovendien is het voor Oostlander ondenkbaar dat religie géén rol zou kunnen (of mogen) spelen in de politiek. Verwijzend naar de Byzantijns-Europese wortels van Osmaanse staatstheorieën en instituties, betoogt Bayart op zijn beurt dat Turkije onmiskenbaar een Europese identiteit bezit en dat ontkenning hiervan als een traditionele Westerse fantasie over 'Oosters despotisme' moet worden beschouwd. Zo gebruikt hij, paradoxaal genoeg, ook de Armeense kwestie als illustratie voor de Europese identiteit van Turkije. Met dit voorbeeld geeft Bayart aan dat Turkije, net als andere West-Europese natie-staten, 'the bloody trajectory of the bureaucratic, centralised nation-state as the political expression of global capitalism' (blz. 52) heeft bewandeld en stelt hij deze episode in de vroegmoderne Turkse geschiedenis in haar soort gelijk aan de nazi-gruwelen tijdens de *holocaust*, de uitroeiing van de indianen en de koloniale oorlogen. Kortom, zowel in zijn prestaties als in zijn feilen is de Turkse staat door en door Europees.

Tot slot, wat is nu nog eigenlijk het grootste struikelblok voor toe-

trekking van Turkije? Als we alle stukken overzien, dan springt toch de rol van de Turkse militairen en de 'diepe staat' in het oog (Bert van der Zwan, Thanos Veremis, Soner Cagaptay, William Hale). De sessies over de economische *impact* van Turkije op de EU, en *vice versa*, de migratiegevolgen en de institutionele consequenties van Turkijes toetreding tot de EU stippen allemaal relevante en belangwekkende punten aan, maar ze vallen toch in het niet bij de problematiek rondom de Turkse strijdkrachten en het veiligheidsbeleid.

Het belang dat sommige sprekers aan de democratisering van civiel-militaire relaties hechten, werd al hierboven vermeld. Van daaruit is het een kleine stap naar de invloed die de geopolitieke factoren zullen hebben op het veiligheids- en bui-

tenlands beleid van Turkije en de EU, mocht de laatste besluiten Turkije op te nemen. Over deze factoren bevat 'Sessie 7' interessante beschouwingen. Turkije is een 'frontlinjestaat' in een gebied dat van doorslaggevend strategisch belang is. Het grenst aan het Midden-Oosten, de Balkan en de Kaukasus. Wanneer Turkije tot de EU toetreedt, zijn de verwachtingen enorm, zo niet gespannen. Ten eerste zal de EU gedwongen worden een actief beleid ten aanzien van het Midden-Oosten te ontwikkelen, zowel wat betreft Irak, Iran als het Israëliësch-Palestijns conflict. Hiermee komt de EU rechtstreeks in het vaarwater van de Verenigde Staten. De Verenigde Staten op hun beurt zullen wellicht trachten via Turkije, ondanks strubbelingen in het recente verleden, het Gemeenschappelijk

Buitenlands en Veiligheids Beleid (GBVB) van de EU in negatieve zin te beïnvloeden. De verdere ontwikkeling van het GBVB en het zelfstandig optreden van de EU in deze regio zouden het belang van de NAVO kunnen doen verzwakken. Belangrijker nog dan verscherping van scheidslijnen tussen Amerika en Europa wat betreft het Midden-Oosten zou zijn dat, mét Turkije en een ontwikkeld GBVB, de EU een plaats als economische én militaire supermogendheid naast de Verenigde Staten zou kunnen opeisen en daarmee de Amerikaanse hegemonie zou aantasten. De vraag is echter of de EU dit wel wil.

KUTSAL YESILKAGIT is als universitair docent verbonden aan de School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht.

Ghassan Salamé (red.): Democracy without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World.
Londen/New York: I.B. Tauris Publishers, 2001; 340 blz.; £ 15,99
ISBN 1-85043-866-8

Dit is de vierde druk van een in 1994 verschenen bundel opstellen waarin de vraag aan de orde komt naar de mogelijkheden van democratisering van de moslimwereld, een vraag die in 2004 nog niets aan actualiteit heeft ingeboet. De bundel is verschenen in het kader van een Midden-Oosten onderzoeksprogramma van de *Fondazione Enrico Mattei*. Arabisten uit Europa, de Verenigde Staten en vertegenwoordigers van UNESCO werkten mee. In het eerste deel, getiteld 'Hypothesen', komt meer in het algemeen het potentieel van 'politieke liberalisering' in het Midden-Oosten aan de orde. Dit tegen de achtergrond van de opvatting, verwoord door de redacteur, dat 'democratie westerse stijl' eerder het eindprodukt is van complexe sociale verschijnselen en

S I G N A L E M E N T E N

Deze rubriek staat onder redactie van dr Fenna van den Burg. Bijdragen aan deze aflevering werden verzorgd door drs Niel Walpot (N.W.), als stagiair verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael; Kasia Kleina (K.K.), als stagiaire werkzaam op het redactie bureau van de *Internationale Spectator*; en Fenna van den Burg (F.v.d.B.).

De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website:
www.clingendael.nl/library/publications

(uiteenlopende) ontwikkelingen dan van een strijd voor democratisering die door georganiseerde groepen wordt bevochten (zie zijn inleiding, blz. 1-20). In het tweede deel treft men een aantal gevalstudies aan, zoals essays over de sociaal-economische en politieke ontwikkeling van Egypte, Syrië en de Maghreb; een vergelijkende studie over de 'integristen' in Egypte, Jordanië en Tunesië en hun inpassing in de samenleving; en een vergelijking van de zich in het interbellum

moderniserende autoritaire regimes in Turkije en Iran. (F.v.d.B.)

K. Vignard (red.): Human rights, Human Security, and Disarmament (Disarmament Forum 3, 2004).
Genève: United Nations Institute for Disarmament Research, 2004; 64 blz.
ISSN: 1020-7287

Dit nummer van *Disarmament Forum* onderzoekt in vijf bijdragen de samenhang tussen mensenrechten en menselijke veiligheid. Dit